

TIJORAT BANKLARIDA ICHKI AUDITNI SAMARALI TASHKIL ETISH

Muhammadiyev Bobosher Bahodir o'g'li

O'zbekiston Respublikasi

Bank-moliya akademiyasi 2-kurs tinglovchisi

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida bank tizimini modernizatsiya qilish, moliyaviy barqarorlikni ta'minlash va xalqaro standartlarga mos ravishda isloh qilish jarayonlari izchil davom etmoqda. Shu munosabat bilan tijorat banklarida ichki audit tizimini samarali tashkil etish masalasi yanada dolzarb tus olmoqda. Ichki audit bank faoliyatining ajralmas qismi bo'lib, moliyaviy hisobotlarning ishonchliligi, moliyaviy xavflarni kamaytirish, ichki nazorat tizimining ishlashini ta'minlash va shaffoflikni kuchaytirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu tezisda muallif tomonidan olib borilgan "Tijorat banklarida ichki auditni samarali tashkil etish" mavzusidagi ilmiy izlanish natijalari va asosiy xulosalar yoritiladi.

Dissertatsiya tadqiqotining maqsadi O'zbekiston tijorat banklarida ichki audit tizimining hozirgi holatini o'rganish, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish yo'llarini ishlab chiqishdan iboratdir. Shu bilan birga, xalqaro tajriba asosida ichki audit tizimining zamonaviy yondashuvlarini tahlil qilib, milliy amaliyotda samarali tashkil etish mexanizmlarini taklif qilishga qaratilgan. Tadqiqot doirasida muallif tomonidan bir qator ilmiy va amaliy vazifalar amalga oshirilgan: ichki auditning nazariy asoslari chuqur tahlil qilinib, tijorat banklari misolida tizimning amaldagi holati o'rganilgan, xalqaro standartlar bilan milliy tartibotlar taqqoslab tahlil qilingan, statistik ko'rsatkichlar asosida audit samaradorligiga baho berilgan, shuningdek, zamonaviy texnologik yondashuvlar asosida ilg'or taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Tadqiqotning nazariy asoslari sifatida ichki audit va ichki nazorat tizimi bo'yicha xalqaro olimlarning ishlari, xususan, G.A. Aragones, A. Chambers, R. Moeller, D. Karimov va boshqa mutaxassislarining nazariy qarashlari o'rganilgan. Bundan tashqari, IIA – Ichki auditorlar instituti tomonidan tavsiya etilgan ichki audit standartlari, COSO modeli, Basel II va III talablari asosida banklar ichki audit tizimini baholash mezonlari tahlil etilgan. Tadqiqot predmeti sifatida O'zbekiston tijorat banklarining ichki audit faoliyati

tanlangan bo'lib, uning tashkiliy-huquqiy, texnologik, boshqaruv va nazorat jarayonlaridagi o'rni chuqur o'rganilgan.

Metodologik jihatdan olib qaralganda, dissertatsiyada kombinatsiyalangan – ya'ni sifatli va miqdoriy – tahlil metodlari qo'llanilgan. Jumladan, deskriptiv yondashuv, statistik tahlil, SWOT tahlil, solishtirma tahlil, grafik va vizual tahlillar orqali ichki audit tizimining o'ziga xos jihatlari yoritib berilgan. Tadqiqotda 2020–2024 yillar mobaynida tijorat banklarining moliyaviy va audit faoliyatiga oid ma'lumotlar tahlil qilingan. So'rovnoma va ekspert intervyular asosida ichki audit bo'limlarining tashkil etilishi, kadrlar salohiyati, audit jarayonlarining avtomatlashtirilgan darajasi va strategik qarorlar qabul qilishdagi ishtiroki baholangan.

Tadqiqot davomida bir qator muhim natijalarga erishilgan. Jumladan, O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan tijorat banklarining aksariyatida ichki audit bo'limlari mavjud bo'lishiga qaramay, ularning mustaqillik darajasi, texnik jihozlanganligi va auditorlar malaka darajasi yetarli emasligi aniqlangan. Audit departamentlari ko'p hollarda bankning boshqa xizmatlariga qaram shaklda faoliyat yuritmoqda. Audit natijalari asosida strategik qarorlar qabul qilinishi esa ko'pchilik banklarda sust darajada kechmoqda. Tadqiqot doirasida keltirilgan statistik tahlillarga ko'ra, 2020–2024 yillar davomida ichki auditga ajratilgan mablag' hajmi 1,7 barobarga oshgan bo'lsa-da, auditoriya jarayonlarning natijadorligi foizida sezilarli o'sish qayd etilmagan. Bundan tashqari, auditorlar soni yilma-yil oshib borayotgan bo'lsada, malaka oshirish kurslari, xalqaro sertifikatlashtirish (masalan, CIA, ACCA, CISA) tizimlari yetarli darajada joriy etilmagan.

Xalqaro tajribaning tahlili esa quyidagilarni ko'rsatdi: ilg'or davlatlar (AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya, Singapur, Yaponiya) banklarida ichki audit mustaqil, strategik va raqamlashtirilgan faoliyat yo'nalishi sifatida qaraladi. Audit komitetlari orqali ichki audit departamenti kuzatuv kengashi tasarrufiga bevosita bo'ysunadi. Avtomatlashtirilgan audit tizimlari (masalan, ACL, SAP Audit Management, TeamMate) faoliyatga joriy etilgan va bu tizimlar xavflarni avtomatik aniqlash, real vaqt monitoring va audit tavsiyalarining bajarilishini nazorat qilish imkonini beradi.

Dissertatsiyada muallif tomonidan ichki auditni takomillashtirishga qaratilgan qator tavsiyalar ishlab chiqilgan. Jumladan, ichki audit departamentining boshqaruvdan

mustaqilligini ta'minlash, ular faoliyatini bevosita kuzatuv kengashi yoki audit qo'mitasi orqali muvofiqlashtirish taklif etiladi. Shuningdek, banklarda ichki audit jarayonlarini raqamlashtirish, zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish va natijadorlik indikatorlarini aniqlashtirish muhim sanaladi. Ichki auditorlar uchun sertifikatlash tizimlarini joriy etish, xalqaro tajriba asosida kasbiy malaka oshirish, shuningdek, audit sifatini baholash uchun ko'rsatkichlar tizimini (KPI – Key Performance Indicators) ishlab chiqish lozim. Bu ko'rsatkichlar ichida aniqlangan xatolar soni, audit tavsiyalarining bajarilish foizi, auditga ajratilgan vaqt va resurslarning samaradorligi kabi mezonlar kiritilishi mumkin.

Ushbu tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan tavsiyalarni amaliyotga tatbiq etish O'zbekiston tijorat banklarida ichki audit tizimining samaradorligini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Jumladan, bank ichki audit bo'limlarini boshqaruv organlaridan mustaqil tarzda faoliyat yuritishini ta'minlash orqali audit xulosalarining mustaqilligini kuchaytirish, natijada strategik darajadagi muhim qarorlarni obyektiv axborot asosida qabul qilish imkoniyati yaratiladi. Audit tavsiyalarining bajarilishi ustidan real vaqt rejimida monitoring yuritish tizimi joriy etilishi esa faoliyatning shaffofligi va mas'uliyat darajasini oshiradi.

Banklarning ichki audit bo'limlarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida raqamlashtirilgan audit modellarini joriy etish, sun'iy intellekt va avtomatlashtirilgan hisobot tizimlaridan foydalanish orqali audit jarayonlarining aniqligi, tezligi va ishonchliligi keskin oshiriladi. Ayniqsa, yirik ma'lumotlar (big data) va risk-menejment modellarining birgalikda ishlatilishi bank faoliyatida yuzaga keladigan turli ko'rinishdagi xavflarni aniqlash va ularni bartaraf etish mexanizmlarini mukammallashtirishga xizmat qiladi.

Dissertatsiya asosida ishlab chiqilgan KPI indikatorlari ichki audit faoliyatini natijadorlik nuqtayi nazaridan muntazam baholab borish imkonini beradi. Bu indikatorlar orqali bank rahbariyati ichki audit bo'limlarining samaradorligini raqamlar orqali baholashi, faoliyatini takomillashtirish bo'yicha aniq chora-tadbirlar ko'rishi mumkin. Shu bilan birga, ichki auditorlar faoliyatini nazorat qilish, baholash va rag'batlantirish

tizimining huquqiy va tashkiliy asoslarini takomillashtirish bo'yicha ham konseptual takliflar berilgan.

Tadqiqot muallifi tomonidan ilgari surilgan yondashuvlardan yana biri bu — ichki auditni ichki nazorat va komplayens tizimlari bilan integratsiyalashgan holda tashkil etishdir. Bu yondashuv orqali bankda ichki nazoratning uzluksizligi va real samaradorligi ta'minlanadi. Integratsiyalashgan model asosida audit tavsiyalari bevosita ichki nazorat tizimiga uzatiladi va u yerda ularning bajarilishi yuzasidan avtomatik monitoring yuritiladi. Natijada audit faqat tekshiruv bilan emas, balki taklif va faol nazorat bilan uyg'unlashgan mexanizmga aylantiriladi.

Dissertatsiyada, shuningdek, ichki audit bo'limlari faoliyatini baholovchi mustaqil tashqi audit tizimini joriy etish taklif etilgan. Bu orqali har yili bank ichki auditining holati, natijalari, xatoliklar soni va ularni bartaraf etish choralari bo'yicha umumxalqqa ochiq shaklda hisobot beriladi. Bu esa bank faoliyatining ochiqqligi va jamoatchilik ishonchini oshirishga xizmat qiladi.

Dissertatsiyaning ilmiy va amaliy ahamiyati shundaki, unda nafaqat mavjud muammolar tahlil qilingan, balki ularni bartaraf etish bo'yicha aniq, takomillashgan, xalqaro standartlarga asoslangan va real sharoitda tatbiq etilishi mumkin bo'lgan yechimlar taklif qilingan. Tadqiqot natijalari asosida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, Tijorat banklari assotsiatsiyasi, Moliya vazirligi huzuridagi moliyaviy nazorat organlari hamda banklarning o'z ichki tuzilmalari uchun foydalanishga yaroqli tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Xulosa qilib aytganda, mazkur tadqiqot orqali tijorat banklarida ichki audit tizimi faoliyatining dolzarbligi, mavjud kamchiliklari, xalqaro tajribalarga asoslangan tahliliy yondashuvlar, shuningdek, real va hayotga tatbiq etilishi mumkin bo'lgan takliflar ishlab chiqilgan. Bu takliflar O'zbekiston bank-moliya tizimini yanada takomillashtirish, xavf-xatarlarni o'z vaqtida aniqlash va barqarorlikni mustahkamlashda muhim amaliy ahamiyatga ega.

Manbalar ro'yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Banklar va bank faoliyati to‘g‘risidagi Qonuni, 1996-yil 25-aprel.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ–3270-son Qarori, 2017-yil 19-sentabr. “Bank tizimini yanada isloh qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF–5992-son Farmoni, 2020-yil 12-may. “Moliyaviy nazorat va audit tizimini isloh qilish strategiyasi”.
4. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2023). “Bank nazorati va audit faoliyatini amalga oshirish tartibi to‘g‘risidagi Nizom”. Toshkent.
5. Karimov, D. (2022). Banklarda audit jarayonlarini tashkil etish asoslari. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti.
6. Mirzayev, R. va Tashkentov, S. (2020). Bank-moliya nazorati: audit va risklarni boshqarish. Toshkent: Yangi asr avlodi.
7. Yuldashev, A. (2022). “Tijorat banklarida ichki audit faoliyatini takomillashtirish yo‘llari”, Bank ishi jurnali, №2, 34–40-betlar.
8. Rajabov, O. (2023). “Ichki audit samaradorligiga ta’sir qiluvchi omillar tahlili”, Moliya va buxgalteriya, №1, 15–22-betlar.
9. Vasileva, A. & Petrova, L. (2020). “Digital transformation in internal audit”, European Research Studies Journal, 23(1), pp. 112–124.
10. Islomov, N. (2024). “Audit bozorida zamonaviy texnologiyalarning o‘rni”, Ilmiy tadqiqotlar to‘plami, №3, 56–61-betlar.